

Parakh

Research Journal Deptt. of Punjabi
Language & Literature
Lahore College for Women University Lahore
(Pakistan)
Vol: 4, July-Dec. 2019, PP 107-126

پارکھ

تحقیقی مجلہ شعبہ پنجابی زبان و ادب
لاہور کالج برائے خواتین یونیورسٹی لاہور (پاکستان)
جولائی - دسمبر 2019ء، مسلسل شمارہ 8

☆ یسری سکندر

☆ ڈاکٹر مجاہدہ بیٹ

علاقائی سیاسی مسئلے تے نویں نظم

Abstract

Political problem are also social problem. Present age poet can feel importance of the problem. Politician are working for the betterment of Pakistan from 1947 uptill now, but till unsuccessful due to there poor financial status, greed and thought. Due to these thinking after 73 years of age Pakistan is an under developed country but poets of present age are sensitive as old age poetry. They write a number of small poems and long poems on behaviour, and work of politics, politician and political situation of Pakistan. Poets of modern age also indicated problem of the people due to wrong political action and re-action.

1971ء وچ مشرقی پاکستان تے مغربی پاکستان وچ علیحدگی ہو گئی۔ ہندوواں نے رات دے ہنیریاں دافاندہ

☆ ریسرچ سکالریپی ایچ ڈی، لاہور کالج برائے خواتین یونیورسٹی لاہور

☆ چیئر پرسن شعبہ پنجابی، ایہوسی ایٹ پروفیسر لاہور کالج برائے خواتین یونیورسٹی لاہور

چکیا تے پاکستان دی سیاسی حالت نوں غیر مستحکم ویکھدیاں ایہہ نوں ہور غیر مستحکم کرن لئی ایہدے تے حملہ کردتا۔ پاکستان جیہڑا پہلے ہی مشکلات دا شکاری۔ اوہدیاں مشکلاں وچ مزید وادھا ہو گیا۔ فروری دے اخیر تے مارچ 1971ء دے شروع وچ ہندوستان نے ساڈے ملک دے دوواں حصیاں وچکار رابطے دی راہ نوں منقطع کردتا۔ ایس دوران مجیب الرحمن نے ہندوستان دی شہہ تے اک کھلے جلسے وچ سول نافرمانی دیاں تحریکاں توں مشرقی پاکستان دے لوکاں نوں مشتعل کردتا۔

دوواں حصیاں وچ منافرت دے جذبے بہت شدت نال سن۔ عوام سڑکاں تے لگیاں وچ نکل آئے امن امان تہس نہس ہو کے رہ گیا۔ ایہہ صورتحال بہت مشکل سی۔ ہندوستان نے ایس نازک صورتحال توں بھرپور فائدہ چکیا تے نومبر 1971ء وچ مشرقی پاکستان تے بھرپور حملہ کیتا۔ یکم دسمبر 1971ء نوں مغربی پاکستان تے ہوائی حملے ہوئے۔ 1971ء وچ ذوالفقار علی بھٹو نے ملک دی واگ سنبھال لئی۔ 1971ء توں 1977ء وچ عالمی سطح تے مہنگائی دی ودھی۔

1977ء دے عام انتخابات وچ ملک دیاں ساریاں جماعتاں نے حصہ لیا پر چونان وچ مخالف جماعتاں نے نہ صرف صوبائی اسمبلیاں دے انتخاب دا بائیکاٹ کیتا سگوں منتخب مخالفان نے وی دستبرداری دا اعلان کردتا۔ اس ویلے حکومت تے مخالف جماعتاں دی لمی تحریک تے قتل و غارت توں بعد جزوی مارشل لاء دے سائے وچ مذاکرات دا مڈھا بدھا۔ مذاکرات لکائے گئے تے تیجا مارشل لاء لگ گیا۔ حقیقت اے کہ تیجا مارشل لاء نے اپنی نوعیت تے تسلسل پاروں ملک تے قوم نوں کئی مسئلیاں سی، لسانی تے علاقائی گروہاں وچ وٹ دتا۔ ایہہ واحد حکومت سی جیہڑی اسلام تے مسلماناں دے متنازعہ فقہی مسئلیاں نوں مسیتاں تے مدرسیاں دے پرسکون ماحول توں کڈھ کے سڑکاں تے لگیاں وچ لے آئی۔ 5 جولائی 1977ء نوں پاکستان دی سیاست وچ انقلاب آیا جس پاروں وچ وزیراعظم ذوالفقار علی بھٹو دی حکومت دا خاتمہ ہو گیا تے اوہناں نوں نظر بند کر دتا گیا۔ بقول مفتاح الدین ظفر:

”اس انقلاب سے پہلے ملک ہنگامہ خیزی، افراتفری، بے لگام جمہوریت اور

تشدد آمیز سرگرمیوں کا شکار تھا پیپلز پارٹی کی حکومت کی مبینہ غلط پالیسیوں

نے ملک کو تباہی کے کنارے لاکھڑا کیا تھا۔ قریب تھا کہ ملک خانہ جنگی کی

آگ میں جھلس جاتا کہ فوج نے اقتدار سنبھالا۔“ (1)

بھٹو تے مقدمہ قتل چلایا گیا پر سبھے اپیلاں رد ہوئیاں۔ 14 اپریل 1979ء نوں بھٹونوں پھاہے لا دتا گیا۔ 1977ء وچ عام انتخاب دا دعویٰ دھرے دا دھرا رہ گیا۔ 1979ء وچ فوجی جرنیل ضیاء الحق نے اپنی تقریر وچ ریڈیو تے ٹیلی ویژن راہیں اعلان کیتا کہ انتخابات روک دتے گئے نیں۔ 1976ء وچ چیف آف آرمی سٹاف بنن والے جنرل ضیاء الحق نے 1977ء وچ وزیراعظم ذوالفقار علی بھٹو دی حکومت مکا دتی تے ملک وچ مارشل لاء لگ گیا۔ حالات ایسے خراب ہو گئے کہ اک دم جمہوریت دی تھانے قبضہ کر لیا۔ انج پاکستان نوں قیام دے ہر چند سال بعد اک فوجی راج دا سامنا کرنا پیا۔ فوجی راج دی اک وجہ ملک وچ مہنگائی، عدم تحفظ، اداریاں دی لاپرواہی تے دوغلی پالیسی دی گئی۔ ملک دا نظام ٹورن لئی 23 اگست نوں نویں کابینہ بنائی گئی، جس وچ فوجی افسر تے سیکرٹری وی شامل سن۔ کابینہ وچ 22 وزیر سن۔ اجیہے ملکی حالات وچ ہر پاسے اک واری فیر ہنگامی صورتحال پیدا ہو گئی۔ اقبال صلاح الدین ہوراں دے نیڑے:

”بندہ رستم ہووے تے بھاریں اسفندیار، اخیرى اوہ مٹی دا بنیا ہویا جو ہویا۔

اوڑک ناموافق حالات نے لوکاں دے کو جھے و ہار پاروں اوہ ڈگ ڈھے وی

پیندا اے، اوہ ڈروى جاندا اے تے اوہ نس جان دیاں راہواں وی لھدا اے

تے اک تھک کے بہہ وی جاندا اے۔ اوہ ہروى جاندا اے، اوہ ہاڑے وی

پاؤن لگ پیندا اے تے کیرنے وی۔“ (2)

لوکائی ایہناں حالتاں دی ماری تے مدھولی ہوئی سی۔ نویں بنن والی کابینہ دے بہتے لوکی مسلم لیگ دے سن، کیوں جے مسلم لیگ نے کھلم کھلا حکومت نال تعاون کرن دا یقین دوا یا۔ ایس کابینہ دے سربراہ ضیاء الحق سن۔ ذوالفقار علی بھٹو تے نواب محمد خاں اُتے قتل دا مقدمہ چلایا گیا تے 15 ستمبر 1978ء نوں جدوں صدر فضل الہی دا صدارتی ویلا مکیا تے ضیاء الحق نے اپنے آپ نوں صدر مٹھ لیا۔ حکومتی مفاد پالیسیاں لئی بھٹونوں رہا کر دتا گیا پر فیروہنوں پھرتا گیا۔ پنج مہینیاں دی عدالتی کاروائی مگروں لاہور ہائی کورٹ نے بھٹونوں سزائے موت سنائی، ایس توں مگروں 6 فروری 1978ء نوں سپریم کورٹ ولوں وی ایس سزائوں برقرار رکھیا تے معافی دیاں اپیلاں وی مسترد کر دتیاں۔ 4 اپریل 1979ء نوں رات دو بجے تختہ دار تے ٹنگ دتا گیا۔ ایس ورھے وچ ہون والے ایس پھانسی دے عمل نے پاکستان دی سیاست نوں اگلے کئی ورھیاں تک متاثر کیتا۔

صرف سیاست نہیں، عام لوکائی وی متاثر ہوئی۔ 1979ء وچ ضیاء الحق چوناں کران دا اشارہ دتا پر فیہر ارادہ ملتوی کر کے 9 مارچ 1981ء نوں حلف چکیا۔ ایس عارضی حکومت دے بنن مگروں 24 مارچ نوں جمہوری آئین نافذ کردتا گیا۔ پنجابی ادب وچ ملکی حالات نوں دکھ دکھ شاعراں اپنی شاعری راہیں بیانیا۔ صفی صفر اپنی نظم ”سکے پتر“ راہیں ملک تے معاشرے دے منافقانہ اکلا پے دی دس پاندیاں اک مجبور تے غریب انسان نوں دھکے ٹھیدے کھاندا رلدا دکھائی دیندے نیں:

”سکے پتر وا دے دھکے کھاندے

ہو کے بھر دے

ادھر ادھر رُلدے پھر دے۔“ (3)

جدوں ملک تے معاشرے وچ آپادھاپی، نفسانسی، لوبھ، لالچ تے آپو اپنی پے جاندی اے، فیہر انسان دے دکھ اوہدے دل وچ کر لائیاں مار دے دکھائی دیندے نیں۔ شفیع عقیل دی نظم ”سمندر“ انسانیت دے دکھ تے کرب نوں بیان کردی اے:

درد	سمندر	ٹھاٹھاں	مارے
پل	پل	کردا	شور
کئی	سمندر	دل	وچ میرے
کوئی	نہ	جانے	ہور“ (4)

قیوم نظر ہوراں دی شاعری معاشی بد حالی، استحصال، بھکھ، ننگ تے بدحواس معاشرے دی لکاراے تے ہاڑے

کڈھدی اے:

”دکھاں دے دریا وچ رڑھدا

ڈبدا تر دا جیوندا مردا

ادھ پچدے ساہ دے صدقے
پرلے کنڈھے تے نظر آوے
سکھ دا اوہ من کھچواں جلو، (5)

سیاسی ڈرامیاں تے خواباں دی آماجگاہ وچ بندیاں نوں سکھ دے خواب کھا کے دکھاں دیاں تعبیراں پھڑا دتیاں
جان دیاں رہیاں جیہدا اظہار شاعراں نظماں راہیں کیتا۔ اسلم رانا دا آکھنا اے کہ:

”قیوم نظر اپنی گل نوں سوچ وچار کے اوہ دے معاشرتی تے جغرافیائی ماحول نوں
سامنے رکھ کے اک لے تے چوڑے کینوس اُتے کھلار کے ایس طرح بیان کرن
دے قائل نیں کہ اک پورا منظر اکھاں دے سامنے نچن لگ پیندا اے۔“ (6)

ووٹ لین ویلے جیہڑے لوک میر پورویرو تے میر پور بھینو کہہ کے خدمت دا آکھ دے نیں تے اقتدار حاصل کرن بعد
اکھاں پھیر لیندے تے اوس عوام داریت پین دا جتن کردے نیں، جس دی آس، اُمید تے پیر رکھ کے اوہناں کرسی پائی ہوندی
اے۔ اپنی لوڑ پوری ہون مگروں میں کون تے توں کون۔ غلام مصطفیٰ بمل دی نظم ”جسراں“ دے چند شعراں نچ نیں:

”صدقے واری ہووون والے
نال نہ رل کے بہندے نیں
مزدوراں دے حامی جسراں
کوٹھیاں دے وچ رہندے نیں“ (7)

مادیت پرستاں نے ذخیرہ اندوزی کر کے لوکائی دی حالت ابتر کر چھڈی۔ ہر بندہ اپنا روٹی ٹکڑا کمان تے سنبھالن
لئی مارا مارا پھردا۔ فخر زمان اپنی نظم ”ڈیپ فریزر“ وچ جدید الیکٹرانک مشین راہیں علامتی صورتحال پیش انج کیہتی۔

نہ کوئی دیکھے، نہ کوئی بولے، نہ کوئی ہلے
اک اک کر کے وار و واری

لا دتا نیں

سانوں ڈیپ فریزر وچ“ (8)

اللہ دے فرمان نوں بھل کے کل دے رزق داطع کرن والیاں نے دنیا نوں ہی کل کائنات سمجھ لیا اے۔ ملک وچ
افراق فری، دہشت گردی تے اندھا دھند قتل و غارت نے لوکائی داجینا حرام کر چھڈیا اے۔ مارن والے نوں ایہہ نہیں پتہ کہ میں
کیوں مار رہیا آں تے مرن والے نوں ایہہ نہیں پتہ کہ مینوں کیوں ماریا جا رہیا اے۔ بس ہر کسے نوں اپنی بھکھ دی فکرا اے
تے اوہ دوویے دی روٹی پوری کرن لئی در بدر دھکے کھان نوں تے جائز ناجائز کم کرن نوں تیار اے۔ اپنی نظم ”عوام دی قربانی
بناں کچھ نہیں ہوسکدا“ راہیں حسین شاہد مجبور عوام دی سیاست ہتھیں بنی حالت پیش کیتی اے:

تسیں دیو قربانی ہوو دیو،

اسیں تاں اگے ای

بھکھے ننگے جے

ساتھیوں ہن کیہ منگدے او

سنو! تہاڈی بھکھ

سنو! تہاڈی ننگ

رب سچے دی شان“ (9)

دور کوئی وی ہووے، غریب تے ماڑے بندے دا اکوای حال رہیا، کوئی وی اوہا درد دی تے ہمدرد نہیں۔ نذر بھٹی اپنی
نظم ”جینا راس نہ آیا“ راہیں مظلوم عوام دیاں ہاواں تے ہوکیاں نوں بیان کردے نیں۔

”مر مر کے آزمایا مینوں جینا راس ناں آیا اے“ (10)

نسرین انجم بھٹی ہووے مزدوراں دے عالمی دن دے حوالے نال اپنی نظم ”یوم مئی“ وچ غریب مزدوراں دے
دکھاں، درداں تے پریشانیاں دی عکاسی کیتی اے نالے اوہناں دی نہ بدلن والی حالت نوں بیان کیتا۔ جاگیر دارانہ نظام دی
حاکمیت تے مظالم دی ننڈیا کیتی اے۔ ماجد صدیقی اپنی نظم ”فرمان“ وچ انسانی بھکھ، افلاس، غربت، تنگ دستی بے چارگی تے

ملکی حالات دی ماری قوم دی تصویرانچ پیش کیتی:

”کیڑیاں وانگوں اپنے ٹکر بھورے اُتے نظر ٹکا کے
نک دی سیدھے سیدھے جے چلدے جاووتے جگ جگ جیو
پر جے دو جیاں دے دکھاں نوں بھل کے وی منہ تے لیانداتے
ویلے دا فرمان ایں ایہو تسیں کدے نہ سکھی تھیسو“ (11)

ملکی حالات نے چارے پاسے جتھے افراتفری، بھکھ، ننگ دھڑنگ، مغربی فیشناں دی بہتات، نشے دی برسات
لا دتی، او تھے شرم تے حیا ورگیاں قدریں اچھے طریقے نال پیراں تھلے مدھولیاں جان لگ پئیاں کہ ایہناں دی وقعت دو
ٹکے دی وی نہ رہی۔ جواناں لئی اپنے ملک دی محبت توں ودھ کوئی شے نہیں ہوندی، کوئی جوان اپنے ملک لئی جان تے مال لٹان
وچ فخر محسوس کردا اے۔ اوہدا نصب العین وی ایہو ہی ہونا چاہیدا اے پر جتھے چرساں تے افیمیاں دیاں آماجگاواں بن جان
ظلم تے درندگی دے ڈھیر لگ جان رشوت تے ذخیرہ اندوزی کرن والے درندے کھلے عام پھرن او تھے نو جواناں دا مستقبل
کیہ ہوسکدا اے، جتھے دو ویلے دی بھکھ مٹان لئی جائز تے ناجائز دی سوچ گھمدی پھرے، او تھے نصب العین ورگی کوئی
شے نہیں لہدی۔ پاکستان دی دھرتی تے چرس تے دو جے نشے ایسے عام ہو گئے کہ آج دانو جوان کھوکھلے نعرے تے مار سکدا
اے پر پاکستان دے مستقبل نوں سنوارن لئی کوئی جتن نہیں کر سکدا۔ استاد دامن ہوراں اپنی نظم ”میرا دیس“ وچ نو جواناں دی
حالت زار دا قصہ خوب سنایا اے:

”ساڈے ملک دے نو جوان

بھنگی چرس تے بھلوان

زندہ باد پاکستان

جگہ جگہ تے چھو لے نان

زندہ باد پاکستان“ (12)

فیض احمد فیض اپنی نظم ”ہن کسے تھیں کیہ حساب منگو“ راہیں غریباں دے دکھاں تے الم دیاں تصویریاں کھچ کے رکھ

دیتیاں:

”تھوہر گڈ کے پھل گلاب منگو
اک چو کے شہد شراب منگو
کنڈے آپ کھلار کے راہ اندر
پیراں پیٹھ مخمل کنجواب منگو (13)

تاریخ دسوی اے کہ ویلا جنا مبہم ہووے گا، سوچ تے خیال دی اونے ای مبہم ہون گے۔ جغرافیائی، معاشرتی تے مذہبی پکھوں وی ابہام جنم لے رہیا اے۔ بابا عالم پوش نے وی مہنگائی دادکھاک منفرد انداز وچ بیان کیتا تے آٹا ذخیرہ کرن والی حکومت نوں خوف خدا یاد کروایا اے:

”آٹا نہیں ملدا نہیں ملدا سرکار آٹا نہیں ملدا
پتر روندے پوتے روندے دھیاں روندیاں دھوتے روندے
چٹے چاٹے والی مائی رورو کے پکارے آٹا نہیں ملدا نہیں ملدا“ (14)

سید محمد اسلام ہوراں وی چالو سے دے مسائل نوں نظماں دا عنوان بنایا تے معاشرتی مسائل دی ترجمانی کیتی اے۔ ملکی ابتری تے سیاسی حالات نوں مدنظر رکھدیاں اوہناں دی نظم ”گڈر دا فرمان“:

”اکھاں اُتے پٹیاں بھ لوؤ
کناں وچ روں تن لوؤ
جو سنو جو ویکھو
بولو نہ“ (15)

ریاض راجی اپنی نظم ”کرلے“ راہیں رشتیاں تے انساناں دے وچکار پین والیاں وتھاں تے منافقت، عیاری تے مکاری لو بھ لالچ تے حسد ورگیاں گندیاں زہریلیاں عاداتاں نوں سٹ ماری اے۔ ایہہ رشتے مادیت پسندی دی وجہ نال بلدے جا رہے نیں۔ ملک وچ بد حالی پریشانی نے تک دم کردتا تے ہر پاسے افراتفری، لو بھ مکاری تے عیاری دا جال،

مہنگائی دا وبال راج کرن لگا۔ شاعراں نے انساناں دے کالے کرماں توں پردہ چکن دا آہر کیتا۔ راشد حسن رانا اپنی نظم حیرت وچ لوکاں دی بد حالی تے مکاری نوں ہدف بنایا۔ لکھدے نیں:

”لوکاں دیاں اکھاں دے وچ

لکے نیں جیویں ناگ

لوکاں دیاں گلاں اُتے

تردا جیویں زہر“ (16)

ملک دے سیاسی حالات نے ملک دے مسئلیاں وچ ہور وادھا کردتا جس پاروں ملک ہور تنزلی ول ٹردا گیا۔ لوکائی ہور دکھ تے ٹھیڈے کھاندی پھری۔ زمانے دے دکھاں نے انساناں دے غماں تے فکراں نوں گوڑھا کردتا۔ ہر بندہ سوچ وچ گواچا دکھالی دیندا۔ محمد حسین صدیقی دی نظم ”فکراں“ وچ انسانی دکھ تے غم جھلکارے ماردا دکھالی دیندا اے:

”فکراں دا پانی گہرا اے

فکراں دا رنگ سنہرا اے

فکراں وچ غوطے کھاناواں

فکراں وچ ڈبدا جاناواں (17)

سیاست نوں گدھ نال مشابہت دے کے شہزاد قیصر نے اپنی نظم ”گدھ نوں بھلیکھا“ راہیں اچھے مردار خور پرندے نال تشبیہ دتی جیہڑا اپنی بھکھ لئی مردار کھا جاندا اے، ایہو حال ساڈے سیاست دانان دا اے جیہڑے اپنے دوزخ بھرن لئی غریباں دی آخری برکی وی کھوہ لین دا چارا رکھدے۔

1980ء دے سسے لکھیاں جان والیاں نظماں وچ سماج دے مسائل تے حالات جوں دے توں دکھالی دیندے

سن۔ کیوں جے شاعروی ایسے سماج دے وچ رہندے تے حالات دا سامنا کردے، ایہو کارن اے کہ ہر دور دے حالات تے اثرات توں شاعر دی اکھ تے دل متاثر ہوئے بنا نہ رہ سکے۔ شاعری دے اوہ پہلو جیہڑے ہر ویلے تے ہر دور وچ موجود

رہے جیوس وحدت، رب تعالیٰ تے نبی پاک ﷺ دی ذات نال محبت تے عقیدت، رومانیت، کائنات، حسن تے جمال، نفرت، نفسیات، فنائیت تے آخرت دا تصور شاعراں دی قلم دی زینت بندے رہے پر ایس دور وچ لوکائی دے دکھاں، لوڑاں تھوڑاں، ہنجواں، غماں، معاشی معاشرتی تے سیاسی حالات نیں شاعراں دے دل تے دماغ اُتے اثر کیتا۔ اکھراں راہیں اوہناں حالات دیاں سچیاں تے سچیاں چترکاریاں کاغذاں تے اُلیک دتیاں۔

1980ء دے لاگے جس سیاسی، سماجی تے معاشی بھیڑ تے حالات داسا مناک عام پاکستانی نوں کرنا پیا، شاعری وچ وی اوسے دی عکاسی آئی۔ کسے وی معاشرے تے سماج دے حالات نوں سب توں ودھ متاثر کرن والی شے سیاست تے سیاسی حالات نیں۔ 1980ء توں لے کے 1987ء تک جیہڑا ویلا سیاسی طور تے پاکستان وچ لنگھیا اوس نوں عام طور تے ”ضیاء دور“ یاں ”Zia Era“ آکھیا گیا۔ 1981ء وچ فوج راج دے خلاف MRO یعنی Movement of Rehabilitation of Democracy بنی ایس وچ 9 جماعتاں شامل ہوئیاں پر جمہوریت دا قیام پاکستان وچ نہ ہو سکيا۔ 1980ء وچ سیاسی حالات دی کروٹ نیں، ہر خاص و عام دی حیاتی تے ڈونگھا اثر پایا۔ آمرانہ سوچ تے خیالاں نے عام لوکائی دے دلاں تے دماغ اُتے اپنی آمرانہ سوچ دے پہرے لادتے۔ مونہاں تے جیہاں تے چپ دے جندرے مارچھڈے۔ شاعر جیہڑا احساس دل تے اکھ داما لک سی۔ اوہ وی اوس ویلے دے حالات نوں ویکھ کے کرلان لگاتے دلوں ہاڑے کڈھن تے مجبور ہو گیا۔ کیوں جے جمہوریت تے آمریت وچ بڑا فرق ہوندا اے۔ اسلم رانا نے جرأت کردیاں قلم چکيا تے اپنی نظم ”جبردا قہر“ وچ عوام دی آواز نوں انج بیان کیتا:

”نہ تے مرن ای دیویں مینوں

نہ جیون دی جوت جگاویں

نہ در توں دھتکاریں مینوں

روز دیہاڑی نواں دلاسا“ (18)

سادہ بھولی عوام جیہڑی ورہیاں توں غلامی دے گھیرے وچ رہی۔ جابر حکمراناں ہمیش ایہناں دی معصومیت دا فائدہ چکيا تے عوام نوں مکارانہ انداز نال اپنے جال وچ پھسایا۔ آمریت دا دور ودھدا گیا، عوام دے بلھاں تے چپ دے

جنڈرے ہور مضبوط ہو گئے۔ ملک دے حالات مختلف روپ دھار دے گئے۔ عام لوکانی دے حالات اترتوں اتر ہوندے گئے۔ 17 اگست 1988ء نوں ضیاء الحق C-130 وچ فوجی مشقیاں دیکھن بہاؤ پور گئے، اوتھوں پرتن ویلے جہاز ڈگ پیا تے سارے مسافر شہید ہو گئے۔ پاکستان دے صدر دا عہدہ غلام اسحاق خان دے سپرد ہویا۔ 17 اگست نوں ملک وچ ایمر جنسی نافذ کردتی تے چوناں 16 نومبر نوں ای کروان دا اعلان کیتا۔ ایس دور وچ سیاسی تے معاشرتی حالات وچ اچھے ہیر پھیر ہوئے کہ ہر انسان ایس توں متاثر ہویا۔ اوہدی معاشی معاشرتی، سماجی، اقتصادی، اخلاقی، تہذیبی تے نفسیاتی حالت تے مسئلیاں دے وچ کئی گنا اضافہ ہویا۔ 1988ء دیاں چوناں دے نتیجے وچ پاکستان پیپلز پارٹی اقتدار وچ آئی۔ اوہناں بھٹو دی لاش تے سیاست کیتی تے ذوالفقار علی بھٹو دی دھی بے نظیر پہلی زنانی وزیراعظم بنی۔ ایس دھاکے وچ وی سیاسی حالات نے ملک اُتے بڑا چوکھا اثر پایا۔ کیوں جے لنگھدے ویلے دے اثرات ہمیشہ سماج نوں متاثر کردے نیں، ایس کارن ایس سسے وچ سیاسی حالات تے حکومتی گھ جھوڑ، توڑ جوڑ، اتھل پتھل نے ملکی حالات، کلچر، سماجی، اقتصادی، معاشی، اخلاقی، مذہبی تے معاشرتی اقدار تے رویتاں نوں متاثر کیتا۔ ایہہ دور پچھلے دھاکے نالوں کجھ وکھ سی۔ ایس دور وچ جمہوریت قائم رہی۔ وزیراعظم سندھی سی، پنجاب و اسی کجھ تذبذب دا شکار ہو گئے تے پنجابیاں نے رولا پاندیاں ”جاگ پنجابی جاگ“ دا نعرہ بلند کیتا۔ کیوں جے کتے غافل ہون پاروں اوہناں نوں اوہناں دے حق توں محروم نہ کردتا جاوے۔ نواز شریف نے اپوزیشن وچ ہونڈیاں ہونڈیاں بے نظیر دی حکومت مکان دی کوشش جاری رکھی۔ اپوزیشن دا عمل دخل کسے وی جمہوری حکومت دے وچ بڑا گکڑا تے قابل عمل ہوندا اے۔ بقول عابدہ فیاض:

”جمہوری نظام و سیاست میں متبادل قیادت یعنی اپوزیشن کی طرف سے احتجاجی

تحریکوں، ہڑتالوں، ریلیوں کے انعقاد کا تعلق نہ صرف اس کے آئینی و قانونی

حق ہے بلکہ جمہوری کلچر کا حصہ تسلیم کی جاتی ہیں۔“ (19)

اپوزیشن دے حربے وی ملک دے حالات تے اثر انداز ہوندے گئے تے غریب نمائی عوام سیاسی انتقام دی بھٹھی وچ بالن بن دی رہی۔ اچھے حالات نے شاعراں دے دل دماغ متاثر کیتے۔ صوبیاں دی ونڈ دے نال نال انساناں دی ونڈ نے ملکی تے علاقائی سطح اُتے کافی کشیدگی پیدا کردتی۔ مشتاق حسین دی نظم ایس مسئلے تے ڈاڈھی سوئی سٹ اے:

”جو کچھ بچیا اُہدے کچھے خورے ہن کیوں پیندے نیں

چوں گھراں دے چار بھرا آپس دے وچ کھیندے نیں

ایویں پئے ایہ لڑدے نیں تے وکھرے ہو ہو بہندے نیں

آپس وچ اتحاد کرن دا کدھر اوہ ارمان گیا“ (20)

پچھلے چالھی دھاکیاں توں جس گل تے ہر شاعر کر لانداریا، ایس دھا کے دا شاعر وی او سے بارے گل کردیاں
آکھدا اے کہ پاکستان بن توں بعد ایہہ نعرہ بلند کیتا جاندا سی کہ ایس پرچم دے سائے پٹھہ اسیں سارے اک آں۔
اسیں پاکستانی آں۔ کوئی سندھی، کوئی بلوچی، سرحدی یاں پنجابی نہیں، بس پاکستانی آں۔ ویلے دے بدلن نال انسان زبانوں
پھر دے گئے تے ایکتا دی بجائے کھنڈ دے گئے تے وٹھاں پاندے گئے۔ ایس واری نگران حکومت غلام مصطفیٰ خان جتوئی دی
وزارت عظمیٰ وچ بنی۔ ایہناں دی سربراہی وچ 24 اکتوبر نوں قومی تے 27 اکتوبر نوں صوبائی اسمبلیاں دیاں چونناں ہونیاں
تے 6 نومبر 1990ء نوں قومی اسمبلی دے 153 ارکان نے نواز شریف نوں وزیراعظم چنیا۔ کراچی وچ امن وامان دی
صورتحال ڈاڈھی بھیر سی، 1993ء وچ صدر اسحاق نال ملاقات توں بعد 88 ارکان اسمبلی نے استعفیٰ پیش کر دتے۔ صدر
کول 12 استعفیٰ پہلاں دے موجود سن۔ 18 اپریل 1993ء نوں غلام اسحاق نے نواز شریف دی حکومت برطرف کر
دتی۔ ایس ٹٹ بھج نے عام لوکاں دا برا حال کردتا جہدا شاعراں دی مذاق اڈایا اے۔ فیر بے نظیر دی حکومت چاروں پاسیوں
مضبوط بنی۔ جھوٹے دعوے کر کے سادہ لوح غریب نمائی عوام نوں ہر واری بے وقوف بنایا جاندا رہیا سی۔ پاکستانی عوام کولوں
پے درپے ایہو ای بھل ہوندی رہی تے اوہ بار بار دھوکے کھان دے عادی ہو گئے۔ اپنی تقدیر آپ لٹیریاں دے ہتھ وچ
پھڑان دا آہر کردے رہے جہناں نوں ایہناں نال سوائے کرسی حاصل کرن دے کوئی مطلب نہیں سی۔ بقول منور انصاری:

”ہر اک پاسے حال دہائی

چوراں نے ہے انھی پائی

ہر اک پاسے مارن ڈھاراں
 ہر اک پاسے کوک پُکاراں
 لوکی پٹ پٹ کرن سیاپے (21)

ملکی خزانے دی لٹ مار اپنے عروج تے ہر دور وچ ای رہی تے عوام گھن وانگ ہمیشہ پسدی رہی۔ 4 تے 5 نومبر 1996 دی وچلی رات اسمبلیاں اک واری فیروٹو ڈتیاں گئیاں۔ کدی تیری واری تے کدی میری واری دے عمل نے عوام دیاں خوشیاں ہوکیاں تے ہاواں وچ بدل دتیاں۔ ملک معاشرتی، سماجی، اقتصادی تے بین الاقوامی پدھر اُتے وی مسائل داشکار ہوندا چلا گیا۔ اک وار فیروٹو ڈتیاں گئیاں۔ فیروٹو ڈتیاں دی نگرانی وچ انتخابات کروائے گئے۔ جدید پنجابی نظم دے شاعراں نے کئی واری اپنے لفظاں تے شعراں دے نشتر چلا کے عوام نوں جگان دی کوشش کیتی جس ویلے وی اوہ انتخاب دی مہر لان تے اپنی تقدیر دے حاکماں بارے سوچ لین جیہڑا اوہناں دے دنیاوی حکمران بن جان دے خواب ویکھ رہے نیں، کیوں جے اوہناں دا غلط فیصلہ اوہناں دیاں حیاتیاں وچ ہنریاں دا ہڑھ لیا نداسی۔ رؤف شیخ اپنی نظم راہیں گل کر دے نیں:

”نہ یاراں دی یادیں پالیں نہ ساکاں تے دل
 تیری اک پرچی وچ لکیا پوری قوم دا مل
 عمراں دے لئی نچ پن جاندی اک ککی جیہی بھل
 ویلے دی سچی ٹکڑی وچ سونا بن کے تل (22)

پچھلے کئی دھاکیاں توں پاکستانی عوام داوڈا مسئلہ ایہو ای رہیا کہ اوہدی سیاسی حالت تھلے توں تھلے ہوندی گئی۔ جتھے حکمران نوں اپنی عوام نالوں ودھ اپنے فائدے دالو بھ اے، او تھلے بھکھ، ننگ، حسد، لو بھ، رشوت، آپادھاپی، چوری چکاری، ناحق قتل و غارت، بے حیائی، ذخیرہ اندوزی، ناجائز ذرائع معاش، نشہ، بے روزگاری، معاشی بحران، اخلاقی قدریں دی پامالی عام ہو جاندی اے۔ چنگیاں قدریں مکدیاں دکھالی دیندیاں نیں۔ 1996ء دی حکومت دے خاتمے راہیں مہنگائی آسمان تے اُپر گئی، غریب پہلے نالوں ہو ر محکوم تے لاچار ہو گئے۔ امیر پہلے نالوں ودھ حاکم تے نڈر ہو گیا۔ ایس ویلے ملک وچ مہنگائی نے انھی پادتی۔ ہر بندہ اپنے ڈھڈ دی اک بھجان لئی دن رات محنت کرن تے مجبور ہو گیا۔ 1997ء وچ ہون والے الیکشن وچ نواز

شریف اک واری فیربھاری مینڈیٹ لے کے کامیاب ہو گیا۔ حکومت نے کچھ چنگے کماں دا آہر کیتا تے عوام نوں ”قرض اتارو ملک سنوارو“ دی سکیم پٹھ اکٹھا کرنا شروع کیتا، جس وچ دکھی عوام نے بھرپور حصہ لیا کیوں جے اوہ غلامی تے ذلت دا طوق لاؤن لئی ہر ممکن کوشش کرن لئی تیاری، جس ایس غریب عوام دے ساہ اوکھے کیتے ہوئے سن۔ ست سالاں دی دن رات بدن والی سیاست نے جتھے ملک وچ مسائل دا انبار لا دتا، اوکھے ملکی خارجی حیثیت تے وی ڈاڈھا اثر پایا۔ سرحدیں تے کشیدگی ودھنا شروع ہو گئی۔ دشمنان نے ملک دی صورت حال نوں کمزور جا پدیاں برے عزائم ہو ر ودھانا شروع کردتے۔ جمہوریت دے آن جان، حکومتیں دی واری واری تبدیلی تے ادلا بدلی نے جتھے زندگی دے ہر مہاڑا تے اثر کیتا، اوکھے ادب نوں وی کافی حد تک متاثر کیتا۔ ادب دی شگفتگی، تخیل تے رومانوی سوچ مک گئی تے ادیبان نے اوہو کچھ ای لکھیا جو کچھ سماج دارنگ سی جو سماج تے معاشرے دے مسائل سن۔ اوہناں توں پردہ چکن دا آہر کیتا۔ بقول ناصر بشیر:

”ادب کو سیاست کھا گئی ہر طرف سیاست کا دھواں ہے“ (23)

ملک دے بدلے حالات نے ملک دے معاشرتی ماحول اُتے ڈاڈھا اثر پایا تے معاشرتی حالات نے مسائل دا گھیرا ہو ر موکلا کردتا۔ پاکستان وچ معاشرتی مسائل دی وڈی وجہ سماجی قدراں دی تبدیلی سی جیہڑی مثبت نہیں سگوں منفی سی۔ کیوں جے اسماں مغرب دیاں چنگیاں نام نہاد قدراں نوں اپنا ندیاں اپنیاں اُچیاں تے اعلیٰ قدراں نوں مٹی وچ رول دتا۔ خاندانی نظام معاشرت جیہڑا ہمیش توں مشرق دی پہچان رہی سی۔ اوہدے اُتے مغربی تقلید دی نقل کرن والیاں نے نقب لا دتی۔ پاکستان وچ خاندانی نظام معاشرت دا بڑا اُچار تہہ سی، ایہہ نوں تباہ و برباد کردتا گیا۔ جس طرز تے کدی ساڈے وڈے مان کر دے سن۔ اکٹھے ہون پاروں اک دوجے دے سکھ دکھ دے سانجھے یار بنی سن، اوس نوں اکلا پیاں دا طوق بھختیا تے مغرب ول دھیان کر لیا۔ پیار محبت تے میل جوڑ دی نگھ 1990ء دے دہاکے دے وچ گھمدی نظر آئی۔ صنعتی ترقی نے بھاویں حیاتی نوں سوکھیا نیاں دتیاں پر آپسی پیار تے سانجھ نوں اکلا پیاں دی سوغات بخشی۔ خاندانی نظام ٹٹ بھج تے آپا دھاپی دامیدان بن گیا۔ اوہ بھائی چارے تے خاندانی پیار دی سانجھ جس نوں وڈیاں نے مدتیں گل لائی رکھیا سی۔ ویلے دی بدلدی انھی ہنیری اوہنوں جدا کر کے اکلا پیاں نوں مقدر بنا گئی۔ اقتصادی تے معاشی لحاظ نال ترقی دیاں منزلاں طے کر لیتیاں پر قدراں دی پامالی نوں وی جلا بخش گئی۔ شاعراں نے ضمیر نوں ہلان دا آہر کیتا۔ روندروں اپنی نظم ”چیتنا“ وچ ڈاڈھا

وین کیتا اے:

”مرن والے نوں

مرن دی ویل نہیں سی

جیون والے نوں جیون دی چاہ نہیں“ (24)

لوکاں نوں اک دو جے کول پٹھن دا وہیل نہیں۔ کوئی کسے دادکھ درد نہیں سن سکدا۔ کسے نوں کسے دی سار نہیں سی۔ پہلاں لوک اک دو جے کول بہندے، دکھ سکھ کر دے، دل دا بھار ہولا کر لیندے پروگدے ویلے دے ایس سمندر نے ایس چاہ نوں وی اپنے اندر ای گھیر لیا۔ کیوں جے اکلاپے تے آپسی نفرت نے اک دو جے کولوں دور کر دتا۔ ملک دے بدلے حالات نوں ہر شاعر نے محسوس کیتا تے ایہناں مسئلیاں نوں بیان کرنا اپنا فرض سمجھیا۔ کرم حیدری ہوراں دی نظم ”پیار دے دیوے“ ملکی تے معاشرتی حالات ملک وچ پھیلیاں برائیاں نوں نشانہ بنایا اے:

”جھوٹ فریب دغا مکاری اک تے خون دی انھی کھید

پیار دا رستہ چھوڑ کے لوکاں روگ بھیرے پالے نیں (25)

منفی قوتاں نے ہر پاسے افراتفری دے سب شوکراں مارن لئی چھڈ دتے، جہناں لوکاں تے خیر نوں وڈھ وڈھ کے

زہریلا بنادتا:

”سائنس اور ٹیکنالوجی کے پیدا کردہ مسائل زمین پر قیامت بن کے وارد ہو

چکے ہیں۔ انسان کی داخلی و خارجی دنیا اپنی ترتیب و تنظیم اور ربط و ضبط کھو چکی

ہے۔“ (26)

دنیا دے آل دوالے پھیلیاں منفی قوتاں نے پوری انسانی تہذیب نوں بے قرینہ بنادتا۔ کائناتی سختیاں تے آپ گھڑیاں انسانی تخریبی چہرہ دستیاں نے اوہدا اینا حال برا کر چھڈیا اے کہ جدید پنجابی نظم دا ہر شاعر اپنے آلے دوالے پھیلی بے بسی نوں بیان کرن تے مجبور ہو گیا۔ مقبول احمد اپنی نظم ”لوک“ راہیں لوکاں وچ پھیلے دکھ درد اکلاپے تے منافقت دے روگاں نوں بیان کر دے نظر آندے نیں:

” غماں دی سانجھ نہ پاوے کوئی
 خوشی وٹداون سارے لوک
 اک دوجے تے ظلم کما کے
 لڈی پاون سارے لوک (27)

ملک وچ ہر روز ادلا بدلی دیاں پالیسیاں نے ملکی نظام نوں بری طرح متاثر کیتا۔ بیروزگاری نوں ودھایا، مہنگائی نوں چمکایا۔ بندیاں نوں دانے دانے دا محتاج کردتا۔ عبدالکریم قدسی ایہناں حالات توں ماری لوکائی دی پکار بن کے اوہناں دی نمائندگی کردے دسدے نیں۔ اوہناں دی نظم ”انٹرویو“ غریب لوکائی دی معاشرتی حالت دی علمبردار اے:

” گرمی آوے، تے کپڑے پانے پیندے
 سردی دے وچ ٹھنڈی
 بھسمل اُتے ننگے پیریں ٹرنا پیندا (28)

نظم ”بلدیاتی چونان“ راہیں اخلاق عاطف نے سیاست دانان دے بلدے پینترے دے نیں:

چنگی بھلی سڑک نوں پٹ کے ٹر گیا ٹھیکیدار
 اُچیاں جھکیاں قبریاں بنیاں رستے دے وچکار
 اٹاں روڑے، جیوں رستے وچ بانکے پہریدار
 جہناں دے وچ ٹھیلے کھاندے پھر دے سب اسوار (29)

اداریاں وچ تضادم دی صورتحال اوہدوں پیدا ہوندی اے، جدوں طبقاتی وٹدھوں ودھ جائے۔ سعید بھٹا ہوراں

دا آکھنا اے کہ:

” اصل وچ جنگ بازی دا تعلق وی طبقاتی سماج نال اے، کیوں جے طبقیات
 بھریا سرمایہ داری سماج اگے ودھ کے سامراج ہو جاندا اے تے جنگ اوس دی

لوڑ ہو جاندی اے۔“ (30)

علی عباس جلاپوری ہوراں دا آکھنا اے کہ:

”جاگیرداری نظام میں مزارعوں اور باریوں کی حالت بعض پہلوؤں سے غلاموں سے بھی بدتر تھی، غلاموں کا نان نفقہ آقاؤں کے ذمہ تھا لیکن مزارعوں کو بسا اوقات قرض لے کر گزراوقات کرنی پڑتی تھی جو شخص قرض ادا نہ کر سکتا اس کے بیٹوں کو غلام بنا کر اس سے مشقت لے کر قرض وصول کیا جاتا تھا۔“ (31)

کیوں جے ملک دے وچ جاگیردارانہ نظام مادیت پرستی دے سب وانگ غریباں لئی پریشانی پیدا کر رہیا اے۔
احمد سلیم ہوراں اپنی نظم ”کونجاں مویاں“ راہیں آن والے بدلاتے گل کردے نیں کہ:

”کونجاں مویاں

دفتر دفتر کھارے چڑھیاں گھر گھر پھانیاں پیاں

نوٹاں نال پرویاں

کونجاں مویاں“ (32)

عبادنبیل شاد ہوراں اپنی شاعری وچ معاشرتی دکھاں تے پریشانیاں بارے بڑی بھرویں ترجمانی کیتی اے۔
اوہناں معاشرے وچ پھیلی بھکھ، استحصال، تے کرب نوں شاعری پیرائے وچ بیان کیتا۔ نظم ”مزدور“ اچھے لوکاں دی کہانی اے جہڑے بھکھ دے مارے ہوئے نیں:

”بھکھ دا ہنیرا

دور کرن لئی

اپنی رت دے

دیوے بالے (33)

اپنی نظم ”کھلے آسمان“ دے وچ روندرو روی ہوراں نے ملکی حالات دا اک سوہنا نقشہ پیش کیتا، جتھے آمریت تے لاقنویت دی حد ہو گئی۔ ہر پاسے جکڑ بندیاں ای جکڑ بندیاں نیں نہ کھل کے سہا لےتا جاندا اے تے نہ ای کڈھیا جاسکدا اے:

” پنجرے پیچو، پنجرے پاؤ

ایدھر، اودھر جدھر جاؤ

پنجرہ، پنجرہ کر دے جاؤ

پنجریاں اندر پنجرے وسدے پنجریاں دا ہر طرف گھراؤ (34)

حوالے

- 1- مفتاح الدین ظفر، تاریخ پاکستان، لاہور: عزیز پبلشرز، 1982ء، ص 343
- 2- اشرف پال، کیرنے، لاہور: آبیارہ اکیڈمی اردو بازار، ص 9
- 3- صفی صفر، سکے پتر، لاہور: پاک پبلشنگ کمپنی، 1970ء، ص 17
- 4- شفیع عقیل، سوچاں دی زنجیر، کراچی: الخیال مطبوعات، 1975ء، ص 65
- 5- قیوم نظر، توں تے میں، لاہور: عزیز پبلشرز اردو بازار، 1977ء، ص 36
- 6- اسلم رانا، ڈاکٹر، نوک پلک، لاہور: ضیاء ادب، 1987ء، ص 98
- 7- غلام مصطفیٰ بک، آہنا، لاہور: اقدس پبلی کیشنز اردو بازار، 1975ء، ص 13
- 8- فخر زمان، کنسو ویلے دی، لاہور: علی عزیز آرٹ پریس ادارہ اشاعت ادب، 1974ء، ص 8
- 9- حسین شاہد، عشق تے روٹی، لاہور: مکتبہ فنون 47 انارکلی کبیر سٹریٹ، 1976ء، ص 5
- 10- نذر بھٹی، سدوراک، سرگودھا: اشرف بک ڈپو اردو بازار بلاک 2، 1977ء، ص 50
- 11- ماجد صدیقی، سچ سہاگ، راول پنڈی، اپنا ادارہ این ای چکالہ روڈ، 1980ء، ص 85
- 12- محمد ظہیر اختر، ساوی رات دا ڈنگیا دامن، لاہور: پنجند اکیڈمی، 1987ء، ص 97

- 13- فیض احمد فیض، رات دی رات، لاہور: پبلشرز پبلیشنگ ہاؤس، 1975ء، ص 14
- 14- بابا عالم پوش، ہنیریاں راتاں، لاہور: علمی پرنٹنگ پریس، 1976ء، ص 32
- 15- سید محمد اسلام شاہ، فتویٰ، لاہور: مکتبہ اعظم شاہراہ قائد اعظم، ص
- 16- راشد حسن رانا، چپ چپتی شام، لاہور: سنگ میل پبلی کیشنز، 1980ء، ص 60
- 17- محمد حسین صدیقی، میریاں گلاں، لاہور: ادارہ پنجاب رنگ رام گلی، 1985ء، ص 72
- 18- اسلم رانا، ڈاکٹر، تپدی تریل لاہور: نیلی بارا کیڈمی تلاش پبلی کیشنز، 1984ء، ص 143
- 19- عابدہ فیاض، پروفیسر، عکس جہان، لاہور: خان بک کمپنی، سن م، ص 271
- 20- مشتاق حسین مشتاق چغتائی، میں شاعر آں، لاہور، پب، 1992ء، ص 123
- 21- منصور انصاری، ویلے دی کرلاٹ، لاہور: ادارہ پنجابی لکھاریاں، 1994ء، ص 47
- 22- رؤف شیخ، فخر اں، لاہور: ادارہ پنجاب رنگ، 1994ء، ص 47
- 23- ناصر بشیر، دن (روزنامہ)، لاہور: 21 مئی 2008ء، ص 10
- 24- روندرووی، شبدوں پار، انسٹیٹیوٹ آف پنجابی لینگویج، 1994ء، ص 62
- 25- کرم حیدری، رنگ روپ، لاہور: منرا پرنٹنگ کارپوریشن اسلام آباد، 1973ء، ص 71
- 26- اردو میں مزاحمتی شاعری کا تحقیقی و تنقیدی مطالعہ پی ایچ ڈی، حصہ دوم محمد آصف قادری، 639 اسلامیہ یونیورسٹی بہاول پور
- 27- مقبول احمد، چھلاں، ملتان: مکتبہ اہل قلم، 1982ء، ص 19
- 28- عبدالکریم قدسی، پیڑ دے پتھر، شیخوپورہ: فکر جدید پنجابی پبلی کیشنز چوک یادگار، 1977ء، ص 46
- 29- اخلاق عاطف، ساویاں ونگاں، لاہور: عزیز بک ڈپو اردو بازار، 1994ء، ص 57
- 30- سعید بھٹا، سانجھ سرت، لاہور: اے ایچ پبلشرز اردو بازار، 1997ء، ص 341
- 31- علی عباس جلالپوری، تاریخ کا نیا موڑ، لاہور: تخلیقات، 1987ء، ص 24

- 32- احمد سلیم، کونجاں مونیاء، لاہور: شرکت پرنٹنگ پریس 43 نسبت روڈ، اکتوبر 1989ء، ص 9
- 33- عباد نبیل شاد، سولی ٹنکلیا سورج، لاہور: ابراہیم اینڈ سنز اندرون یکی گیٹ، 1992ء، ص 79
- 34- روندر روی، گنڈھاں، انسٹیٹیوٹ آف پنجابی لینگویج اینڈ کلچر، 1989ء تا 1993ء، ص 15